

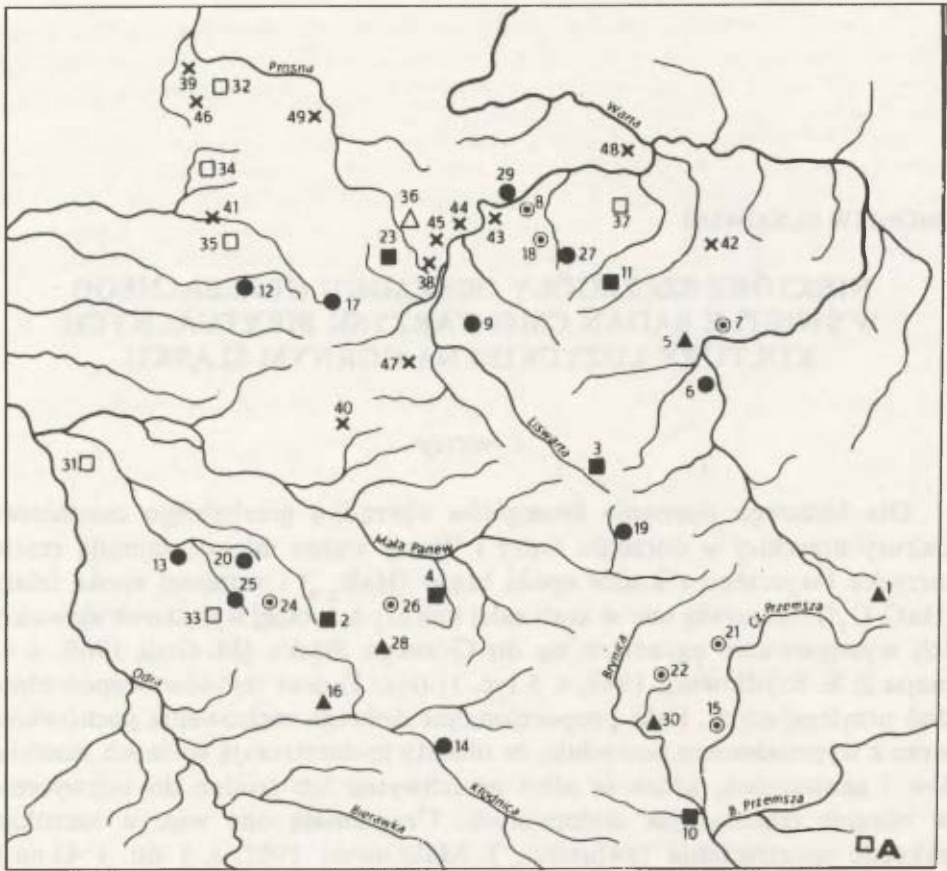
ZBIGNIEW BUKOWSKI

NIEKTÓRE SZCZEGÓŁY OBRZĄDKU GRZEBALNEGO W ŚWIETLE BADAŃ CMENTARZYSK BIRYTUALNYCH KULTURY ŁUŻYCKIEJ NA GÓRNYM ŚLĄSKU

1. WSTĘP

Dla bliższego poznania szczegółów obrządku grzebalnego osadnictwa kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Warty ważne miejsce zajmują cmentarzyska birytualne z końca epoki brązu (HaB₁₋₃) i wczesnej epoki żelaza (HaC-D₂?). Stanowią one w skali całej kultury łużyckiej wyjątkowe zjawisko. Ich występowanie ogranicza się do Górnego Śląska (M. Gedl 1966, s. 42 mapa 2; E. Szydłowska 1989, s. 5 ryc. 1) (ryc. 1) oraz rejonów bezpośrednio doń przylegających. Fakt proporcjonalnie dobrego zachowania pochówków wraz z wyposażeniem powoduje, że obiekty te dostarczają ważnych materiałów i spostrzeżeń, które są albo nieuchwytnie lub trudne do uchwycenia w obrębie cmentarzysk ciałopalnych. Uzupełniają one więc w szerokim zakresie spostrzeżenia (zwłaszcza T. Malinowski 1962, s. 5 nn. i 42 nn.), dotyczące różnych aspektów oraz szczegółów, odnoszących się do obrządku grzebalnego w skali całej kultury łużyckiej.

Kultura ta, genetycznie związana z kompleksem kultur pól popielnicowych, stanowiąca jednakże ugrupowanie o wyraźnie odrębnym procesie rozwojowym (zob. np. Z. Bukowski, B. Gediga 1987, s. 59; Z. Bukowski 1988, s. 43), w obrządku grzebalnym charakteryzowała się ciałopaleniem jako podstawową formą chowania zmarłych (T. Malinowski 1962, s. 5 nn.). Kremacja powodowała, że inwentarz grobowy, złożony z przedmiotów metalowych, wytworów organicznych (w tym ubiorów) oraz innych darów, m.in. pożywienia, którego pozostałością są kości zwierzęce, ulegał niemal całkowitemu zniszczeniu. Uniemożliwiała to bliższe poznanie szczegółów ówczesnych zwyczajów pogrzebowych, w tym też i odtworzenie pełnego inwentarza grobowego. Zachowany materiał zabytkowy w postaci ceramiki i niektórych innych przedmiotów obejmuje w pochówkach ciałopalnych tylko część faktycznego wyposażenia pośmiertnego, związanego z poszczególnymi zmarłymi. Co prawda przepalone kości ludzkie zezwalają na określenie płci i przypuszczalnego wieku zmarłych znacznej części pochówków danej nekropoli, ale np. wyróżnienie pochówków niemowląt od dzieci grupy Infans I, jest utrudnione. Nie zezwalają natomiast na podjęcie

● 1 ● 2 ■ 3 ▲ 4 □ 5 ▲ 6 × 7

Ryc. 1. Mapa występowania cmentarzysk birtualnych kultury lużyckiej z V epoki brązu – Hallstatt D z terenu Górnego Śląska.

Objaśnienia: 1. – 4. Cmentarzyska z przewagą grobów szkieletowych; 5. – 6. Cmentarzyska z przewagą grobów ciałopalnych; 7. Cmentarzyska wyłącznie z grobami ciałopalnymi. 1. – ponad 100 grobów; 2. – 31–100 grobów; 3, 5. – 1–30 grobów; 4, 6. – ogólne informacje o istnieniu cmentarzyska.

Zestawienie cmentarzysk, wymienionych w niniejszym opracowaniu: 6. Częstochowa–Raków; 8. Danków, woj. Częstochowa; A. Kwaczala, woj. Katowice; 12. Lasowice Małe, woj. Częstochowa; 13. Ligota Samborowa, woj. Opole; 14. Łabędy–Przysówka, woj. Katowice; 15. Będzin–I agisza, woj. Katowice; 18. Opatów, woj. Częstochowa; 19. Piasek, woj. Częstochowa; 21. Przeczyce, woj. Katowice; 24. Strzelce Opolskie–Adamowice, woj. Opole; 25. Szymiszów, woj. Opole; 26. Świebie, woj. Katowice; 27. Walenczów, woj. Częstochowa; 29. Zbrojewsko, woj. Częstochowa.

Wg E. Szydłowskiej (1974, s. 153 ry.: 1 – mapa) z uzupełnieniami autora.

Abb. 1. Karte des Auftretens von birtuellen Gräberfeldern der Lausitzer Kultur aus der V. Bronzezeit – Hallstatt D aus dem Gebiet von Oberschlesien.

Erklärungen: 1.–4. Gräberfelder mit vorwiegend Skelettgräbern; 5.–8. Gräberfelder mit vorwiegend Urnengräbern; 7. Gräberfelder ausschließlich mit Urnengräbern; 1. – über 100 Gräber; 2. – 31–100 Gräber; 3. 5–1–30 Gräber; 4, 6. – allgemeine Informationen über die Existenz eines Gräberfeldes.

Zusammenstellung der Gräberfelder, die in der vorliegenden Bearbeitung genannt werden: 6. Częstochowa–Raków; 8. Danków, Wojew. Częstochowa; A. Kwaczala, Wojew. Katowice; 12. Lasowice Małe, Wojew. Częstochowa; 13. Ligota Samborowa, Wojew. Opole; 14. Łabędy–Przysówka, Wojew. Katowice; 15. Będzin–I agisza, Wojew. Katowice; 18. Opatów, Wojew. Częstochowa; 19. Piasek, Wojew. Częstochowa; 21. Przeczyce, Wojew. Katowice; 24. Strzelce Opolskie–Adamowice (Groß-Strehlitz), Wojew. Opole; 25. Szymiszów, Wojew. Opole; 26. Świebie, Wojew. Katowice; 27. Walenczów, Wojew. Częstochowa; 29. Zbrojewsko, Wojew. Częstochowa.

Nach E. Szydłowska (1974, S. 153 Abb. 1 – Karte) mit Ergänzungen des Verfassers.

badań anatomicznych, dzięki którym możliwe jest ujawnienie deformacji, śladów operacji (w tym trepanacji czaszek), śladów inwalidztwa, a także chorób, jakim podlegała ówczesna ludność. Nie zezwalają też na dokładniejsze poznanie innych szczegółów obrządku grzebalnego, m.in. faktu wkładania w formie pożywienia na życie pozagrobowe mięsa określonych gatunków zwierząt. Część tych kwestii jest przedmiotem niniejszych uwag.

2. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA CMENTARZYSK BIRYTUALNYCH

Z całego obszaru kultury łużyckiej, zajmującej w swej szczytowej fazie rozwojowej obszar ponad 300.000 km² w międzyrzeczu środkowej Łaby i Odry oraz Wisły i Bugu, a także północną strefę Czech, Moraw i Słowacji, znane jest obecnie ponad 7000 nekropoli. Pochodzą one z całego ponad 1000-letniego okresu trwania tej kultury od środkowej epoki brązu, tj. od BC (lub BC₂) do środkowego okresu lateńskiego (LtB₁).

W tradycyjnie wyróżnianych dla ziem polskich III i IV okresie epoki brązu (tj. BC₂-HaB₁) groby szkieletowe występowały tylko pojedynczo i w kontekście ówczesnych cmentarzysk z grobami ciałopalnymi uznać je należy za zjawisko sporadyczne (M. Gedl 1964, *passim*; tenże 1966, s. 41 mapa 1). W największych skupieniach wystąpiły one wówczas w środkowym rejonie Polski oraz na północnych Morawach. Od V okresu, ściślej zaś od młodszej jego fazy (tj. od HaB₃) aż do okresu wczesnolateńskiego (?) groby szkieletowe wystąpiły masowo na Górnym Śląsku i terenach przyległych, w trójkącie między Częstochową, Katowicami i Opolem oraz w bezpośrednio sąsiadującej części zachodniej Małopolski. Na obszarze tym w fazie wcześniejszej groby tego typu faktycznie nie są znane (M. Gedl 1966, s. 42 mapa 2), jakkolwiek stwierdzono, że niektóre z tamtejszych cmentarzysk, jak np. w Zbrojewsku, woj. Częstochowa, z ujawnionymi ponad 936 grobami, istniały już od III epoki brązu i trwały co najmniej do HaD₁, wskazując na kontynuację osadniczą tego regionu. Nie znajdujemy więc dowodów, przemawiających na rzecz ciągłości tej formy obrządku grzebalnego i masowe pojawienie się na wspomnianym terenie grobów szkieletowych u schyłku epoki brązu, a więc jeszcze przed wykształceniem się tzw. cywilizacji halsztackiej, uznać należy za zjawisko nowe.

Cmentarzyska birytualne (ryc. 2 – tabela) były charakterystyczną formą dla podgrupy częstochowsko-gliwickiej kultury łużyckiej, swym występowaniem wykraczają jednakże poza jej obręb (E. Szydłowska 1974, s. 153 ryc. 1 – mapa). Nekropole te, liczące od kilkudziesięciu do kilkuset grobów, zbadane zostały jedynie fragmentarycznie, choć w kilku przypadkach liczyć się należy z rozpoznaniem dużej części terenu, jaki zajmowały. Do stosunkowo najlepiej przebadanych obiektów tego typu należą następujące: Przeczyce, woj. Katowice, Strzelce Opolskie-Adamowice, woj. Opole, Opatów, woj. Częstochowa, a także ostatnio ujawnione w Będzinie-Łagiszy,

woj. Katowice z ponad 1000 grobów (W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 7 oraz załączony plan cmentarza). Zniszczenie części grobów, co stwierdzono m.in. w Przeczycach czy Częstochowie–Rakowie oraz w Będzinie–Łagiszy (zachowała się tu tylko 1/3 nekropoli), nie zezwalają na pełne poznanie rozplanowania tych cmentarzysk (M. Gedl 1964, s. 80 n.). Z ponad 75 nekropoli znanych aktualnie z obrębu wspomnianej podgrupy (T. Malinowski 1975, s. 32 – zestawienie obiektów), w 30 stwierdzono dużą liczbę grobów szkieletowych; w ani jednym przypadku nie natrafiono jednak na cmentarzysko wyłącznie szkieletowe. 16 cmentarzysk wykazuje zdecydowaną przewagę grobów szkieletowych nad ciałopalnymi, sięgającą 80 i więcej procent (E. Szydłowska 1974, s. 152 – tabela). Najważniejsze wyniki uzyskane w oparciu o materiały z V okresu – HaC cmentarzyska w Częstochowie–Rakowie, zawierającego w zbadanej części 79 grobów (w tym 40 szkieletowych) (W. Błaszczuk 1965, s. 25 nn.; także Z. Kapica 1965, s. 233 nn.), z Będzina–Łagiszy, zawierającego w zbadanej części 346 grobów (w tym tylko 40 ciałopalnych i 24 innych typów; zob. W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 7 i plan cmentarzyska) oraz z Przeczyc z 874 grobami, w tym 727 szkieletowymi (E. Szydłowska 1968, *passim*; tejsze 1972, s. 9 nn.). Obserwacjom poczynionym w obrębie tych zwłaszcza nekropoli, uzyskanym dzięki szczegółowej analizie archeologicznej, antropologicznej i archeozoologicznej, poświęcę poniższe spostrzeżenia.

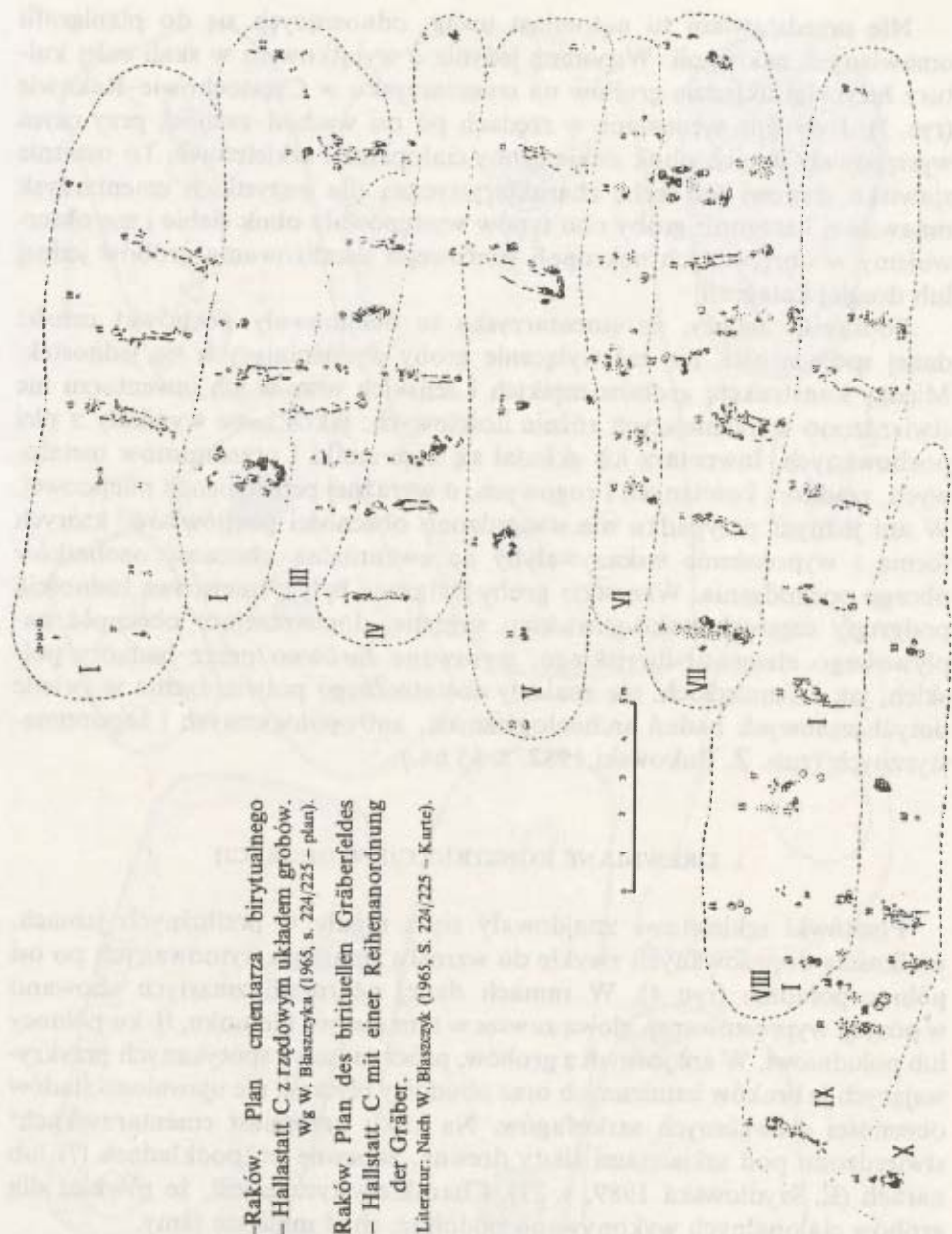
Miejscowość	Ogólna ilość grobów N	Groby					
		szkieletowe		ciałopalne		nieokreślone	
		ilość	% N	ilość	% N	ilość	% N
Będzin-Łagisza, woj. Katowice	346	286	82,6	40	11,6	20	5,8
Częstochowa-Raków	79	40	50,6	22	27,8	17	21,6
Danków, woj. Częstochowa	306	71	23,2	212	69,3	23	7,5
Lasowice Małe, woj. Częstochowa	40	24	60,0	13	32,5	3	7,5
Ligota Samborowa, woj. Opole	72	20	27,7	24	33,3	28	39,0
Łabędy-Przyszówka, woj. Katowice	80	59	79,7	17	21,3	4	5,0
Opatów, woj. Częstochowa	82	7	8,4	66	79,6	10	12,0
Piasek, woj. Częstochowa	63	36	57,2	26	41,2	1	1,6
Podborzany, woj. Opole	33	21	63,7	8	24,2	4	12,1
Przeczycy, woj. Katowice	874	727	83,4	133	15,1	14	1,5
Strzelce Opolskie-Adamowice, woj. Opole	111	98	83,3	13	11,7	–	–
Szymiszów, woj. Opole	34	20	58,9	10	29,4	4	11,7
Świbie, woj. Katowice	239	204	85,4	35	14,6	–	–
Walenczów, woj. Częstochowa	67	40	59,8	17	25,3	10	14,9
Zbrojewsko, woj. Częstochowa	72	45	62,5	18	25,0	9	12,5

Ryc. 2. Tabela wyróżniających się cmentarzysk biritualnych z Górnego Śląska.

Lit.: Wg E. Szydłowskiej (1974, s. 152 – tabela) z uzupełnieniami autora, m.in. wg W. Galasińskiej-Hrebendowej (1989, *passim*).

Abb. 2. Tabelle der sich auszeichnenden birituellen Gräberfelder aus Oberschlesien.

Literatur: Nach E. Szydłowska (1974, s. 152 – Tabelle) mit Ergänzungen des Verfassers, u.a. nach W. Galasińska-Hrebendowa (1989, *passim*).

Ryc. 3. Czestochowa-Raków. Plan cmentarza biritualnego z V okresu epoki brązu – Hallstatt C z rzędowym układem grobów. Wg W. Błaszczyka (1965, s. 224/225 – plan).

Abb. 3. Czestochowa-Raków. Plan des birituellen Gräberfeldes aus der V. Bronzezeit – Hallstatt C mit einer Reihenanzordnung der Gräber.

Literatur: Nach W. Błaszczyk (1965, S. 224/225 – Karte).

Nie przedstawiam tu natomiast uwag, odnoszących się do planigrafii omawianych nekropoli. Wspomnę jedynie o wyjątkowym w skali całej kultury lużyckiej układzie grobów na cmentarzysku w Częstochowie–Rakowie (ryc. 3). Były one sytuowane w rzędach po osi wschód–zachód, przy czym występowały w nich obok siebie groby ciałopalne i szkieletowe. To ostatnie zjawisko stanowi też cechę charakterystyczną dla wszystkich cmentarzysk omawianej kategorii: groby obu typów występowały obok siebie i nie obserwujemy w obrębie tych nekropoli strefowego lokalizowania grobów jednej lub drugiej kategorii.

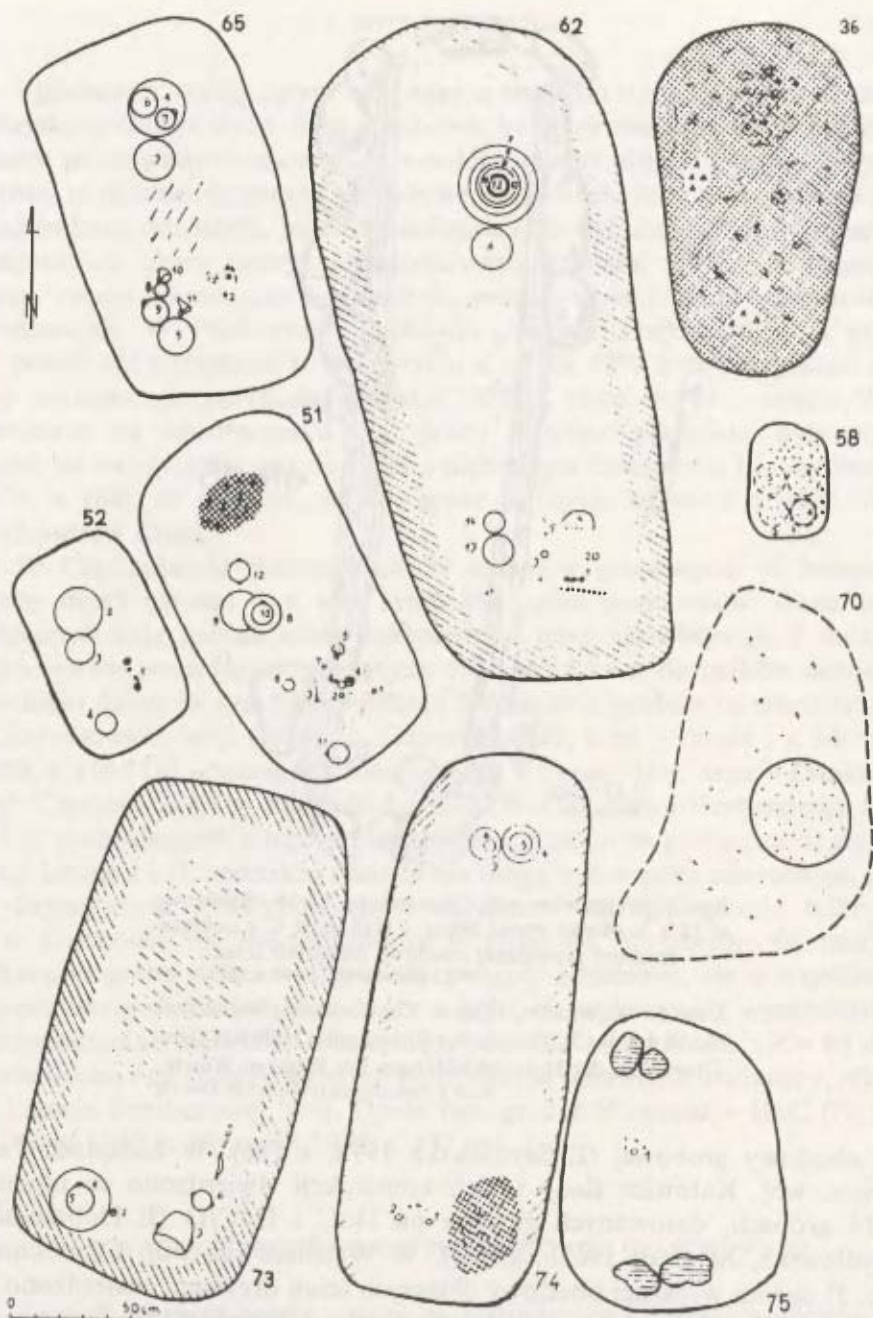
Podkreślić należy, że cmentarzyska te obejmowały pochówki całości danej społeczności, nie zaś wyłącznie groby wyróżniających się jednostek. Między konstrukcją grobów męskich i żeńskich oraz w ich inwentarzu nie stwierdzono wyraźniejszych różnic ilościowych; jakościowe wynikały z płci pochowanych. Inwentarz ich składał się z ceramiki i przedmiotów metalowych, rzadko z kościanych i rogowych, o wyraźnej proveniencji miejscowej. W ani jednym przypadku nie stwierdzono obecności pochówków, których forma i wyposażenie wskazywałyby na ewentualną obecność osobników obcego pochodzenia. Wszystkie groby związane były z miejscową ludnością podgrupy częstochowsko-gliwickiej; sugestie, dopuszczające obecność napływowego elementu iliryskiego, wysuwane zarówno przez badaczy polskich, jak i niemieckich, nie znalazły dostatecznego potwierdzenia w świetle dotychczasowych badań archeologicznych, antropologicznych i toponomastycznych (zob. Z. Bukowski 1982, s. 55 nn.).

3. DREWNIANE KONSTRUKCJE W GROBACH

Pochówki szkieletowe znajdowały się z reguły w podłużnych jamach, wielkością dopasowanych zwykle do wzrostu zmarłego, sytuowanych po osi północ–południe (ryc. 4). W ramach danej nekropoli zmarłych chowano w pozycji wyprostowanej, głową zawsze w tym samym kierunku, tj. ku północy lub południowi. W ani jednym z grobów, prócz masowo spotykanych przykrywających je bruków kamiennych oraz obudowy płytami, nie ujawniono śladów obecności drewnianych sarkofagów. Na kilku natomiast cmentarzyskach¹ stwierdzono pod szkieletami ślady drewna, zapewne po podkładach (?) lub narach (E. Szydłowska 1989, s. 27). Charakterystyczne jest, że również dla grobów ciałopalnych wykonywano podobne, choć mniejsze jamy.

W obrębie kilku nekropoli ujawniono wzdłuż dłuższych ścian grobowych pozostałości po belkach drewnianych, stanowiących rodzaj „oszalowania”

¹ Zob. np. w Przeczycach, woj. Katowice – E. Szydłowska 1972, s. 205 n.; w Lasowicach Małych, woj. Częstochowa, gr. 32 – E. Dobrzańska, M. Gedl 1962a, s. 147; w Świbiu, woj. Katowice – M. Gedl 1966, s. 36. Zachowały się one w postaci wyraźnych smug po spróchniałym drewnie.

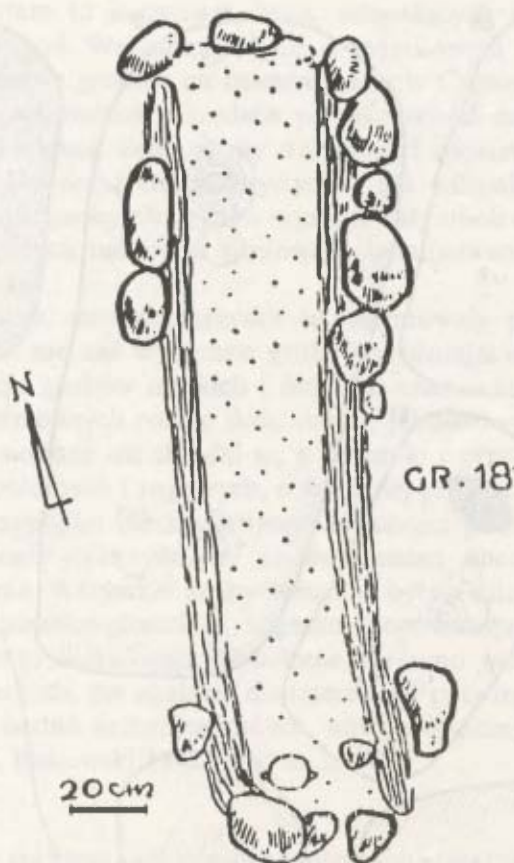

Ryc. 4. Będzin-Lągisza, woj. Katowice. Plan wybranych jam grobowych ze zniszczonymi pochówkami szkieletowymi.

Wg W. Galasińskiej-Hrebendowej (1989, tab. 110).

Abb. 4. Będzin-Lągisza, Wojew. Katowice. Plan der ausgenommenen Gräberhöhlen mit zerstörten Skelettbestattungen.

Nach W. Galasińska-Hrebendowa (1989, Taf. 110).

Ryc. 5. Walenczów, woj. Częstochowa. Grób szkieletowy nr 18 z V okresu epoki brązu – Hallstatt C z pozostałościami drewnianej obudowy dłuższych ścian.

Wg J. Prokopowicz (1964, s. 139 ryc. 10).

Abb. 5. Walenczów, Wojew. Częstochowa. Skelettgrab Nr. 18 aus der V. Periode der Bronzezeit – Hallstatt C mit Überresten der Holzverkleidungen der längeren Wände.

Nach J. Prokopowicz (1964, S. 139 Abb. 10).

lub obudowy grobowej (E. Szydłowska 1974, s. 156). W Łabędach–Przyszówce, woj. Katowice ślady takiej konstrukcji stwierdzono co najmniej w 14 grobach, datowanych głównie na HaC i HaC/D (E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 103). W Walenczowie, woj. Częstochowa (ryc. 5) oprócz wyraźnej obudowy dłuższych ścian drewnem stwierdzono też obudowę kilku jam grobowych kamieniami od zewnątrz. W Przeczycach (E. Szydłowska 1972, s. 166 nn.) ślady takich belek wystąpiły w skali masowej: stwierdzono je w 61 pochówkach, co obejmuje ponad 8% wszystkich grobów. Natomiast w Będzinie – Łagiszy (W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 12) fakt ten ujawniono w 35 grobach wyłącznie osobników dorosłych, a więc w 10% wszystkich pochówków.

4. POCHÓWKI DZIECI

Zjawiskiem zasługującym na uwagę, a trudnym do uchwycenia na cmentarzyskach ciałopalnych, było ujawnienie wśród grobów szkieletowych dużej liczby pochówków zwłaszcza noworodków oraz dzieci z grupy *Infans I*. Groby te charakteryzowało takie same wykonanie, jakie obserwujemy przy pochówkach dorosłych, jednakże inwentarz ich był uboższy, a np. ceramika obejmowała liczne naczynia miniaturowe. Grobami tymi były niewielkie jamy, często obudowane kamieniami, przykrywane płytami oraz brukiem kamiennym. W Przeczycach pochówki dziecięce obejmowały 293 groby, tj. ponad 1/3 wszystkich tu odkrytych, a aż dla 42% z nich uzyskano analizy antropologiczne (E. Szydłowska 1972, s. 16 nn. i 163 – tabela VIII). Ponieważ na cmentarzysku tym groby dziecięce zakładane były płycej, liczyć się należy z faktem, że część z nich uległa zniszczeniu (E. Szydłowska 1974, s. 164), co oznacza, że nekropola ta liczyła zapewne o wiele więcej pochówków dzieci.

W Częstochowie–Rakowie na 79 zespołów grobowych, za bezsporne groby dzieci uznano 6, a więc tylko 8% ogółu pochówków. Dane te nie odzwierciedlają jednak stanu faktycznego, gdyż nie obejmują 7 dalszych pochówków podwójnych, kryjących obok szczątków osobników dorosłych również i dzieci (w tym i niemowlęta). Około 20% grobów na cmentarzysku w Szymiszowie, woj. Opole (L. Gajewski 1957, s. 62 – tabela i s. 64; tenże 1959, s. 119 i 137 – tabela), datowanych na V okres – HaC oraz w Dankowie, woj. Częstochowa i w Będzinie–Łagiszy (W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 12), pochodzących z tego samego okresu, uznano za groby dzieci, głównie grup *Infans I* i *II*. Jednakże dane te nie mogą być w pełni miarodajne, gdyż w Szymiszowie z 34 pochówków określono antropologicznie tylko 19, a w Dankowie na 306 pochówków – tylko 64. W obrębie tej ostatniej nekropoli groby dzieci występowały z reguły oddzielnie, ale w najbliższym sąsiedztwie grobów żeńskich, które z kolei nie wykazywały wyraźniejszego przemieszania z męskimi. Obecność grobów dzieci, jakkolwiek nie w tej skali, stwierdzono i na szeregu dalszych cmentarzysk omawianej podgrupy, jak np. w Ligocie Samborowej, woj. Opole (np. gr. 2 z V okresu – HaC (?); zob. M. Gedl 1962, s. 99; tenże 1970, s. 137 nn).

5. GROBY Z POCHÓWKAMI PODWÓJNYMI I CZĄSTKOWYMI

Zwrócić również należy uwagę na sporadyczne ujawnianie pochówków mężczyzn z dziećmi oraz nieokreślonych pod względem płci osobników dorosłych z dziećmi. Interpretacja tego typu grobów jest trudna i przyjmuje się, że groby kobiet oraz noworodków obejmują zmarłych równocześnie, zapewne w czasie połogu, jak np. XII/XIIa z Szymiszowa (L. Gajewski 1959, s. 22), określane jako pochówek kobiety (*Maturus*) oraz dziecka (*Infans I*),

a także podobne groby (nr nr 170, 283, 296) z Będzina-Łagiszy (W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 11). Nie jest natomiast łatwa interpretacja grobów z pochówkami podwójnymi (w tym birtualnymi), sporadycznie stwierdzonych w obrębie omawianych nekropoli. M.in. ujawniono groby mężczyzny (Adultus) i kobiety (np. w Będzinie-Łagiszy, gr. 209; zob. W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 11, 86 n. i tab. CXX), dwóch mężczyzn, dwóch kobiet, osobników dorosłych bliżej nieokreślonej płci i wieku, którym towarzyszyła kobieta lub młodociany (Juvenis).

Warto tu podać kilka dalszych przykładów z cmentarzyska w Będzinie-Łagiszy (W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 11, 37 n. i tab. CXI – grób 72, s. 59 i tab. CXV – grób 129, s. 101 n. i tab. CIX – grób 259), a wskazujących na występowanie i innych kombinacji pochówków ciałopalnych i szkieletowych:

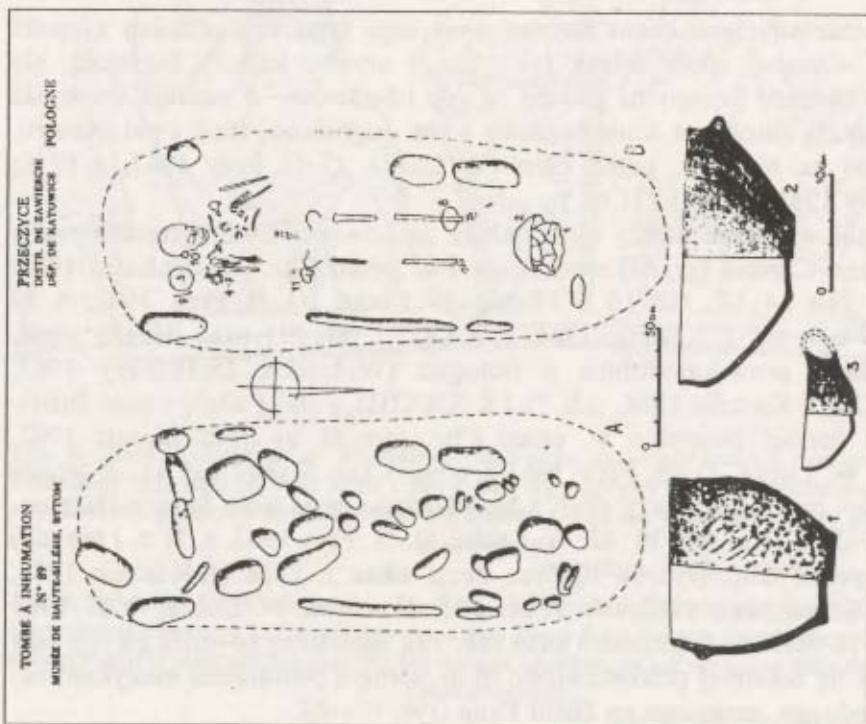
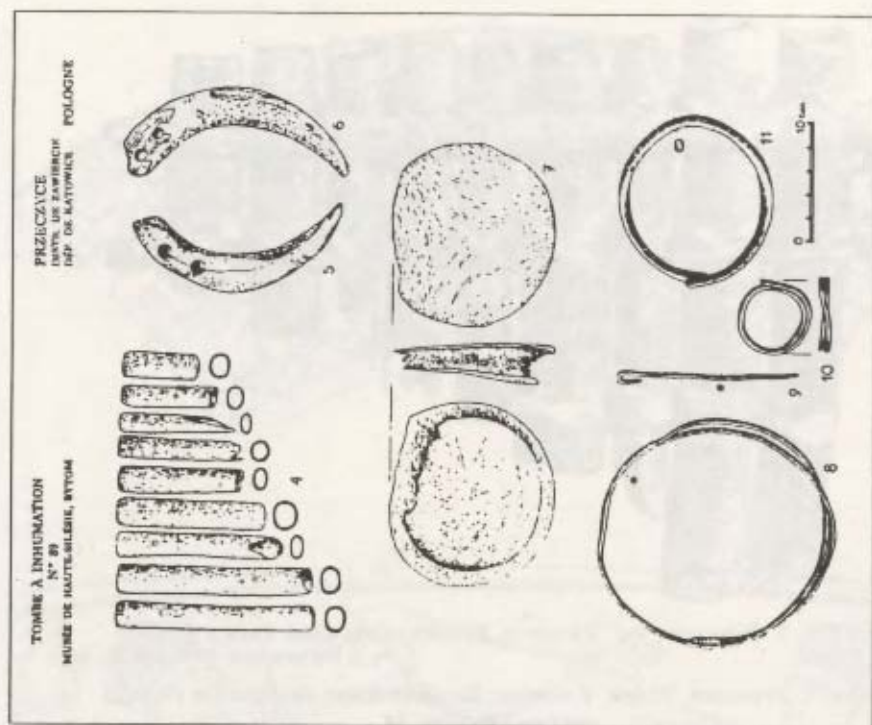
- grób 72: szkielet dziecka oraz pochówek ciałopalny (Infans I);
- grób 129: szkielet osobnika dorosłego + podwójny pochówek ciałopalny (Infans I i II);
- grób 259: szkielet dziecka + podwójny pochówek ciałopalny (mężczyzna z grupy Adultus oraz dorosła kobieta).

Abstrahując od powodów równoczesnego składania ich do grobów, wśród których nie można wykluczyć ofiar epidemii lub wypadków, przyjmując należy, że chodziło zapewne o pochówki osób zmarłych w tym samym czasie i najprawdopodobniej ze sobą spokrewnionych (E. Szydłowska 1974, s. 165).

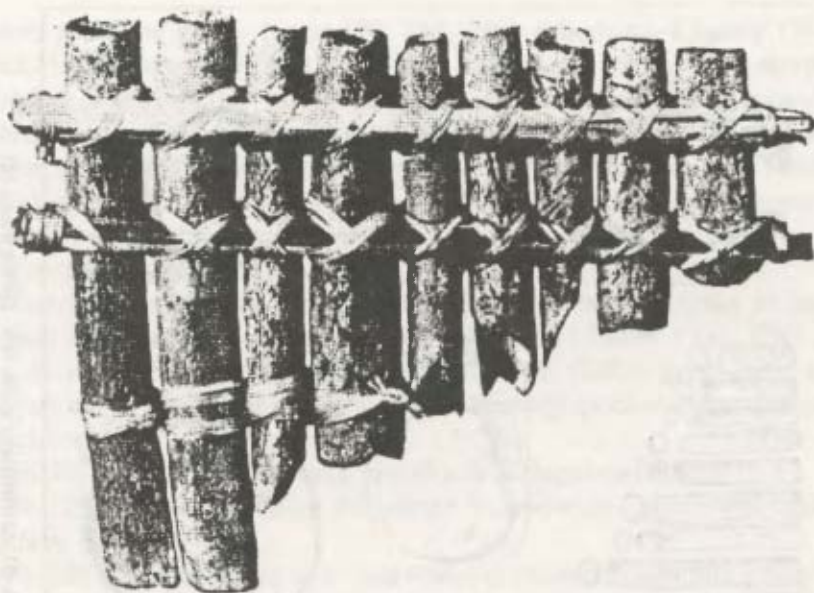
Natrafiono też na tzw. groby cząstkowe, faktycznie niemożliwe do wyróżnienia w obrębie cmentarzysk ciałopalnych. Np. w Dankowie ujawniono dwa groby w formie małych, owalnych jam, w których znajdowały się tylko resztki czaszek oraz drobne ozdoby brązowe (M. Gedl 1966, s. 9). Kształt i wymiary tych jam wykluczają możliwość pomieszczenia całego szkieletu, którego śladów zresztą nie stwierdzono w nich. Zapewne chodzi tu o pochówki cząstkowe samych tylko czaszek. Ten rodzaj grobów na omawianych cmentarzyskach birtualnych należał do zjawisk wyjątkowych.

6. GRÓB Z FLETNIĄ PANA Z PRZECZYC

Na szczególną uwagę zasługuje jeden z grobów z Przeczyc, zawierający szkielet 60-letniego mężczyzny, obstawiony płaskimi kamieniami oraz przykryty brukiem. Na inwentarz (ryc. 6) pochówku składały się naczynia, ozdoby brązowe, kilka amuletów z kości i kłów ssaków oraz instrument muzyczny, zwany fletnią Pana lub siryngą, złożony z 9 piszczałek kościanych o różnej długości, zezwalających na uzyskanie różnych tonów (ryc. 7) (E. Szydłowska, W. Kamiński 1966, s. 404 nn. oraz 408 nn. ryc. 1–3; E. Szydłowska 1966, Pl. 96 (1–2); tejże 1973, s. 143 nn.). Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z pochówkiem szamana-kapłana, datowanym na schyłek V okresu lub na HaC.

Ryc. 6. Przeczyce, woj. Katowice. Inwentarz grobu szkieletowego nr 89 (A-B), zawierający m.in. tzw. "leśnię Pana" (4).
 Wg E. Szydłowski (1966, tab. 96:1-2).
 Abb. 6. Przeczyce, Wojew. Katowice. Inventar des Skeletgrabes Nr. 89 (A-B), das u.a. eine sog. "Panflöte" (4) enthält.
 Nach E. Szydłowska (1966, Taf. 96:1-2).

Ryc. 7. Przeczyce, woj. Katowice. Rekonstrukcja fletni Pana z gr. 89.

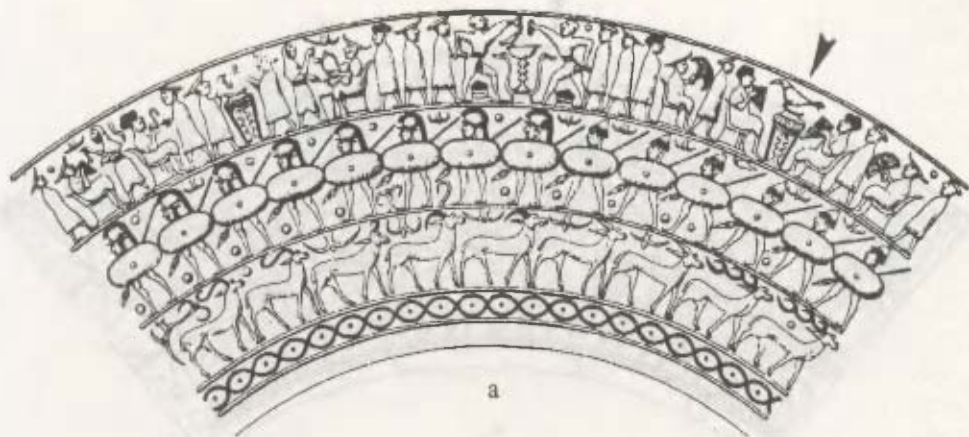
Wg T. Malinowskiego (1975, s. 20 ryc. 3).

Abb. 7. Przeczyce, Wojew. Katowice. Rekonstruktion der Panflöte (Syrinx) aus dem Grab Nr. 89.

Nach T. Malinowski (1975, S. 20 Abb. 3).

Wspomniany instrument jest jedynym tego typu znaleziskiem z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza nie tylko z obrębu kultury łużyckiej, ale z całego obszaru Europy na północ od Alp i Sudetów – Karpat. Znajomość ich rejestrują natomiast situle brązowe z płn. Jugosławii, Italii i płd. Austrii, datowane na 6 i 5 w. przed Chr. (W. Lucke, O.-H. Frey 1962, s. 17 n.; A. Eibner 1981, s. 265 i 271 nn.).

Z Italii wymienić należy okaz dobrze zachowanej situli z cmentarzyska w Bologna–Certosa (gr. 68) z początku 5 w. przed Chr. (Situlenkunst 1962, s. 103 i tab. 14:17, tab. 16 i 17-dół; W. Lucke, O.-H. Frey 1962, s. 59 i tab. 19-dół; też J. Kastelic 1964, s. XXXII i tab. 21) oraz drugiej situli, pochodzącej prawdopodobnie z Bologna (W. Lucke, O.-H. Frey 1962, tab. 16–29; J. Kastelic 1964, tab. 75 i s. XXXIII), a dalej situlę z tzw. Providence z trzeciej ćwierci 6 w. przed Chr. (ryc. 8a–b) (Situlenkunst 1962, tab. 59; W. Lucke, O.-H. Frey 1962 s. 6 nn. i tab. 5 oraz zał. 1). Z terenu Jugosławii pochodzą okazy situli z Magdalenska gora koło Šmarje (Situlenkunst 1962, s. 116 i tab. 36:42; W. Lucke, O.-H. Frey 1962, s. 71 n. i tab. 68) z 6 w. przed Chr. (ryc. 9a–b) oraz drugi okaz z Vače (J. Kastelic 1956, tab. 15; Situlenkunst 1962, tab. 32:41 i 35:41 – lewa; W. Lucke, O.-H. Frey 1962, s. 78 i tab. 49 – fragment oraz tab. 73), datowany również na ten sam czas. Na tej ostatniej przedstawiono m.in. scenę z postaciami muzykantów, w tym jednego, grającego na fletni Pana (ryc. 10a–b).

Ryc. 8. Situla brązowa z tzw. Providence (znaleziona na terenie Italii) z 6 w. przed Chr. Rozwinięty ornament (a) oraz scena z pierwszego fryzu (prawy skraj) przedstawiająca dwóch muzykantów, grających na fletni Pana (b). Dalszy muzykant widoczny z lewej strony tego samego fryzu.

Wg W. Lucke, O.-H. Frey'a (1962, tab. – załącznik 1).

Abb. 8. Bronzene Situla aus der sog. Providence (gefunden in Italien) aus dem 6. Jh. v. Chr. Entwickeltes Ornament (a), sowie Szene aus dem ersten Fries (rechter Rand), darstellend zwei auf der Panflöte spielende Musiker (b). Ein weiterer Musiker ist auf der linken Seite des gleichen Frieses sichtbar.

Nach W. Lucke, O.-H. Frey (1962, Taf. – Beilage 1).

Ryc. 9. Magdalenka gora k. Šmarje (Jugosławia). Situla z 5 w. przed Chr.: rozwinięty ornament (a) oraz fragment z drugiego fryzu (środek) z wyobrażeniem muzykanta, grającego na fletni Pana. Wg W. Lucke, O.-H. Frey'a (1962, tab. 68).

Abb. 9. Magdalenka Gora bei Šmarje (Jugoslawien). Situla aus dem 5. Jh. v. Chr.; entwickeltes Ornament (a) und Fragment vom zweiten Fries (Mitte) mit der Darstellung eines auf der Panflöte spielenden Musikers.

Nach W. Lucke, O.-H. Frey (1962, Taf. 68).

a

b

Ryc. 10. Vače (Jugosławia). Rozwinięty ornament situli z 6 w. przed Chr. (a) oraz fragment z drugiego fryzu (środek, lewa strona) z wyobrażeniem muzykanta, grającego na fletni Pana (b).

Wg W. Lucke, O.-H. Frey'a (1962, tab. 73).

Abb. 10. Vače (Jugoslawien). Entwickeltes Situlaornament aus dem 6. Jh. v. Chr. (a) sowie Fragment vom zweiten Fries (Mitte, linke Seite) mit der Darstellung eines auf der Panflöte spielenden Musikers (b).

Nach W. Lucke, O.-H. Frey (1962, Taf. 73).

Ryc. 11. Welzelach (Karyntia, Austria). Rozwinięty ornament situli z 5 w. przed Chr. (a) oraz fragment z pierwszego fryzu (z prawej) z wyobrażeniem trzech maszerujących wojowników, grających na fletni Pana (b).

Wg W. Lucke, O.-H. Frey'a (1962, tab. 76).

Abb. 11. Welzelach (Kärnten, Österreich), Entwickeltes Situlaornament aus dem 5. Jh. v. Chr. (a) sowie Bruchstück von ersten Fries (rechts) mit der Darstellung von drei marschierenden Kämpfern, die die Panflöte spielen (b).

Nach W. Lucke, O.-H. Frey (1962, Taf. 76).

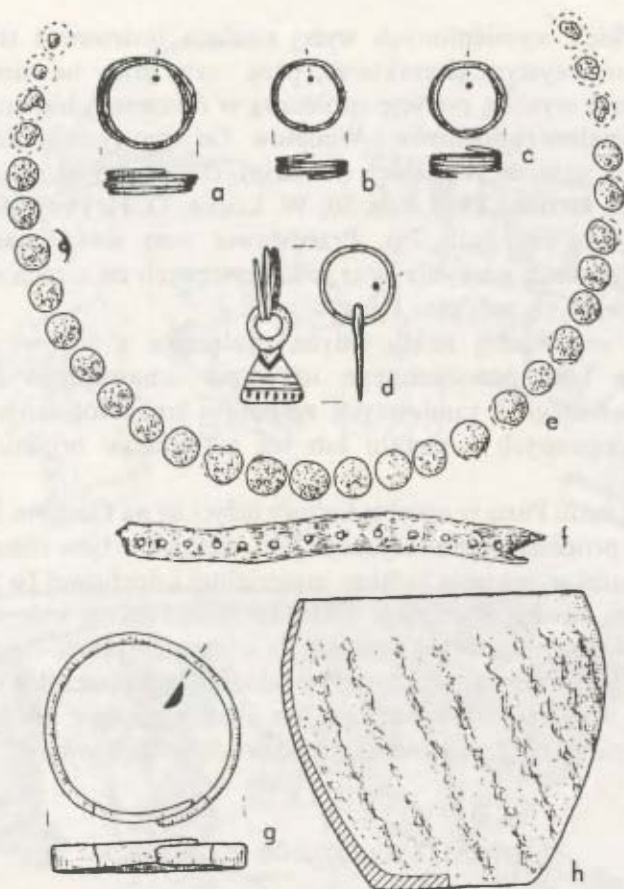
Na wszystkich wymienionych wyżej situlach instrument ten występuje w scenach o uroczystym charakterze, przy czym grały na nim osoby, zapewne zajmujące wysoką pozycję społeczną w ówczesnej hierarchii ludności tej strefy, przynależnej do Ilirów i Wenetów. Od scen tych odbiega wyraźnie wyobrażenie na situli w Welzelach (Austria), datowanej na 5 w. przed Chr. (ryc. 11a–b) (R. Pittioni 1938, tab. 50; W. Lucke, O.-H. Frey 1962, s. 81 nn. i tab. 60 – góra oraz tab. 76). Przedstawia ono scenę marszu kobiet, niosących na głowach naczynia oraz towarzyszących im trzech wojowników w hełmach, grających na fletni Pana.

Są to dla omawianej strefy jedyne znaleziska z 6–5 w. przed Chr., potwierdzające fakt powszechnego używania omawianego instrumentu, jak dotąd nieznanego z tamtejszych zespołów archeologicznych w formie zabytków, wykonanych z metalu lub też materiałów organicznych (róg, drewno etc.)

Znajomość fletni Pana w obrębie kultury łużyckiej na Górnym Śląsku łączyć należy z tzw. procesem halsztatyzaacji. Pod terminem tym rozumieć należy objęcie wpływami w zakresie kultury materialnej i duchowej (w tym wierzeń i zwyczajów) ze strony cywilizacji wschodniohalsztackiej, którym od HaB_3 - HaC_1 podległa cała niemal strefa zachodnia kultury łużyckiej. Ponieważ mamy do czynienia z instrumentem muzycznym, złożonym z piszczałek wykonanych z kości owcy, zdaje się to wskazywać na jego miejscowe pochodzenie, ale konstrukcja oparta była najpewniej na wzorach południowych.

7. LOKALIZACJA OZDÓB W GROBACH

Kolejne spostrzeżenia dotyczą możliwości odtworzenia nie tylko faktycznego sposobu noszenia ozdób odzieży i ciała, lecz także określenia na tej podstawie charakteru noszonej wówczas odzieży. W kilku grobach w cmentarzyska w Łabędach–Przysówce (groby 65 i 68) oraz w Będzinie–Łagiszy (ryc. 4) mimo nie zachowania się szczątków szkieletów, które uległy całkowitemu rozkładowi, ich obecności świadczył układ *in situ* ozdób brązowych w jamach grobowych, zwłaszcza zaś diademów z zawieszkami na czaszkach (ryc. 12), wieloczęściowych naszyjników (ryc. 13), bransolet, pierścionków na palcach rąk i nóg oraz nagolenników, przy całkowitym braku naramienników (E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 62 nn. i 63 ryc. 54 oraz s. 65 nn. i 66 ryc. 5; E. Szydłowska 1974, s. 157 i ryc. 5). Podobny fakt stwierdzono również na cmentarzysku w Lasowicach Małych, woj. Częstochowa (E. Dobrzańska, M. Gedl 1962a, s. 127 nn. i 143 nn. ryc. 13, 14 i 16) oraz w Świbiu (A. Stankiewicz-Węgrzykowska 1969, Pl. 137: 1–4 – grób 14, Pl. 138: 1–3 – grób 102 i Pl. 139: 1–4 – grób 134), gdzie w grobach z okresu HaC –pocz. HaD zachowały się tylko ślady po szkieletach, ale towarzyszyły im liczne ozdoby w miejscach, w których pierwotnie znajdowała się czaszka, kończyny górne i dolne oraz kości klatki piersiowej (ryc. 14 A – prawa).

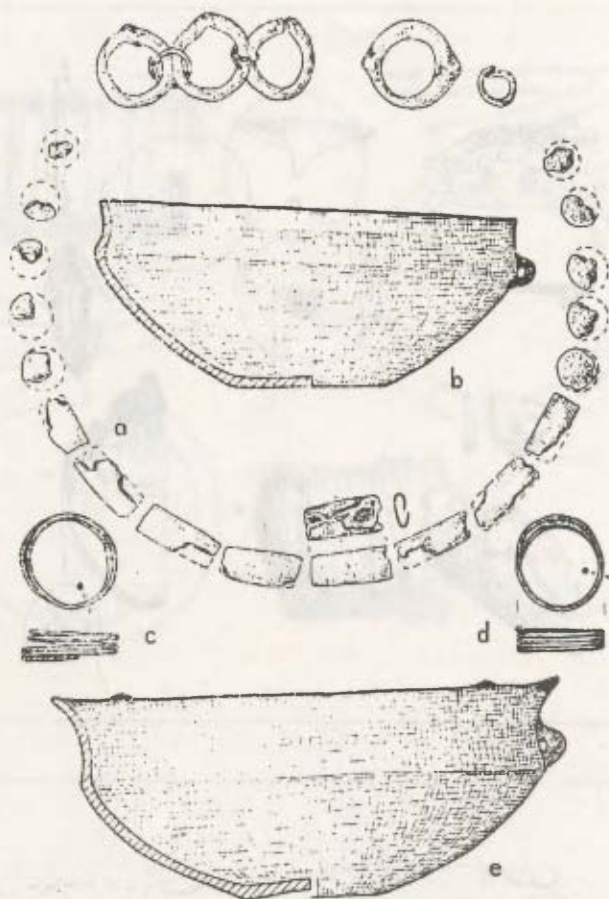
Ryc. 12. Będzin—Łagisza, woj. Katowice. Inwentarz grobu szkieletowego nr 124 z diademem guzikowatym (e) i zachowanym fragmentem taśmy wełnianej (f).

Wg W. Galasińskiej-Hrebendowej (1989, tab. 39).

Abb. 12. Będzin—Łagisza, Wojew. Katowice. Inventar des Skelettgrabes Nr. 124 mit Knopfdiadem (a) und dem erhaltenen Fragment eines Wollbandes (f).

Nach W. Galasińska-Hrebendowa (1989, Tab. 39).

Powyższe znaleziska są ważne dla prób określania tych kategorii przedmiotów, które stanowić mogły osobistą wartość zmarłego, i które wraz z jego zgonem składane były w charakterze wyposażenia grobowego. Dotyczy to przede wszystkim ozdób i niektórych kategorii narzędzi codziennego użytku. Zespoły te zezwalają również na podejmowanie rekonstrukcji sposobu noszenia odzieży i ozdób ciała przez tamtejszą populację kultury łużyckiej. Możliwości takiej nie dawały dotąd inwentarze grobów ciałaopalnych omawianej kultury, a określenie przeznaczenia części ozdób opierało się na typologii, a niekiedy tylko na intuicji poszczególnych badaczy. Ozdoby te są

Ryc. 13. Będzin–Łagisza, woj. Katowice. Inwentarz grobu szkieletowego nr 290 z naszyjnikami wieloczęściowym.

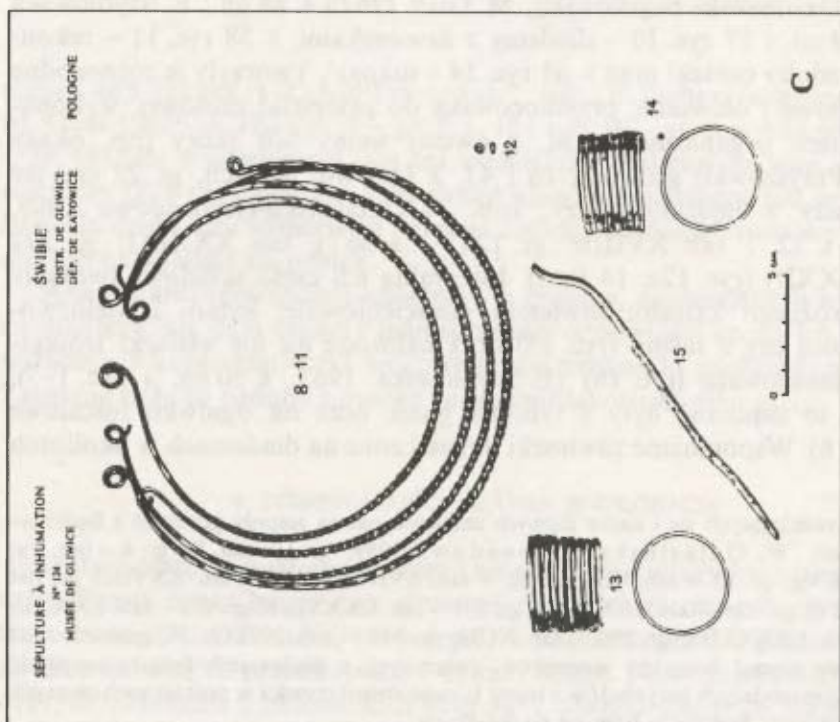
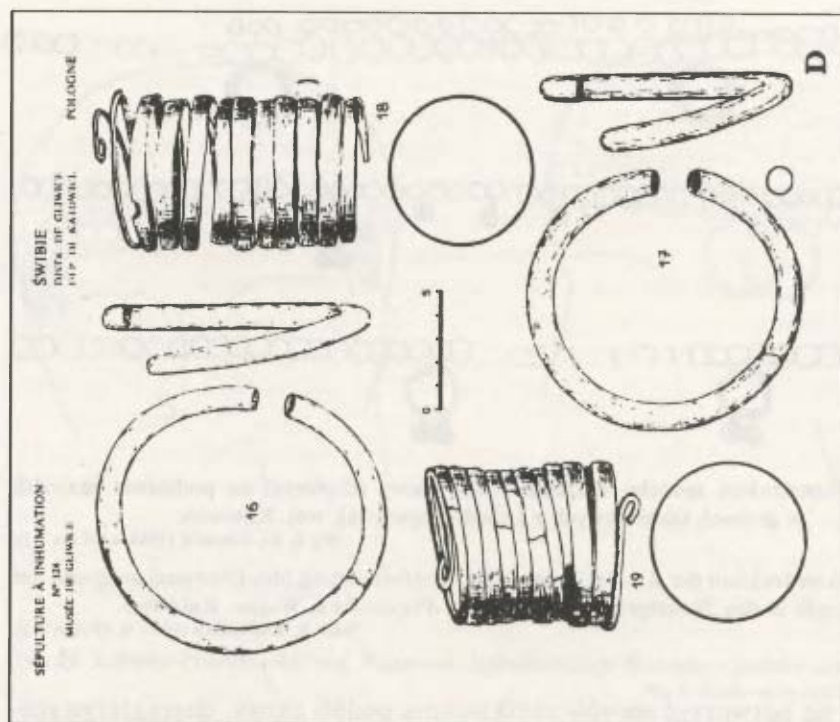
Wg W. Galasińskiej-Hrebendowej (1989, tab. 91).

Abb. 13. Będzin–Łagisza, Wojew. Katowice. Inventar des Skelettgrabes Nr. 290 mit einem mehrteiligen Halsband.

Nach. W. Galasińska-Hrebendowa (1989, Taf. 91).

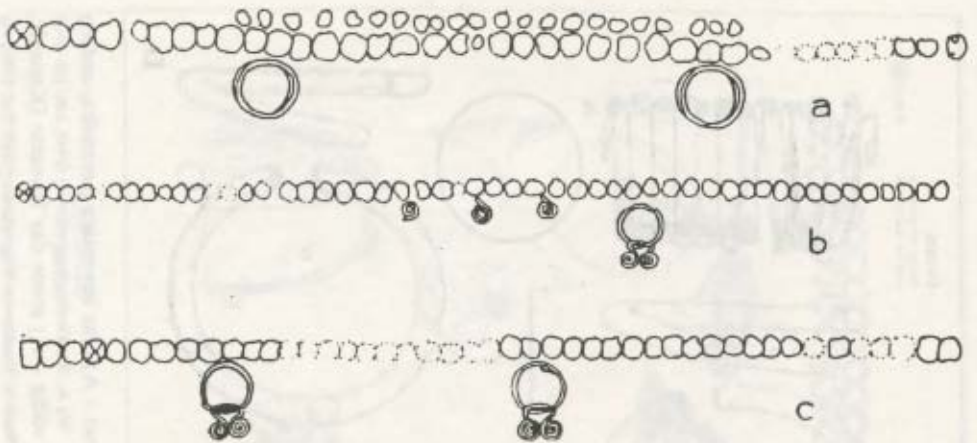
również źródłem dla poznania ówczesnych zwyczajów pogrzebowych, zwłaszcza zaś składania zmarłych do grobów w ubiorze i z należącymi do nich przedmiotami, głównie ozdobami, rzadziej zaś narzędziami oraz uzbrojeniem (E. Szydłowska 1974, s. 160 n.).

Obok niżej omawianych diademów, ujawnionych na czaszkach zmarłych, w licznych pochówkach natrafiono też na naszyjniki z brązu, żelaza, a wyjątkowo i z ołowiu (np. w Łabędach–Przyszówce; zob. E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 52 ryc. 39 n i 40 oraz s. 65 fot. 17 – z grobu nr 43), w tym na okazy wieloczęściowe z elementami metalowymi oraz paciorkami szklanymi. Obecność na piersi oraz na ramionach u licznych zmarłych brązowych szpil sugeruje, iż służyły one do spinania luźnych szat.

Ryc. 14. Świbie, woj. Katowice. Grób szkieletowy nr 124 (kości zmarłego uległy całkowitemu rozkładowi – A) oraz inwentarz (ceramika, ozdoby odzieży i ciała – nr 1–19).

Abb. 14. Świbie, Wojew. Katowice. Skeletgrab Nr. 124 (die Knochen des Verstorbenen vollkommen völlig – A) sowie das Inventar (Keramik, Schmuckgegenstände der Kleidung und des Körpers – Nr. 1–19).

Ryc. 15. Rekonstrukcja sposobu noszenia ozdób głowy (diademu) na podstawie znalezisk w grobach szkieletowych z Łabęd-Przyszówki, woj. Katowice.

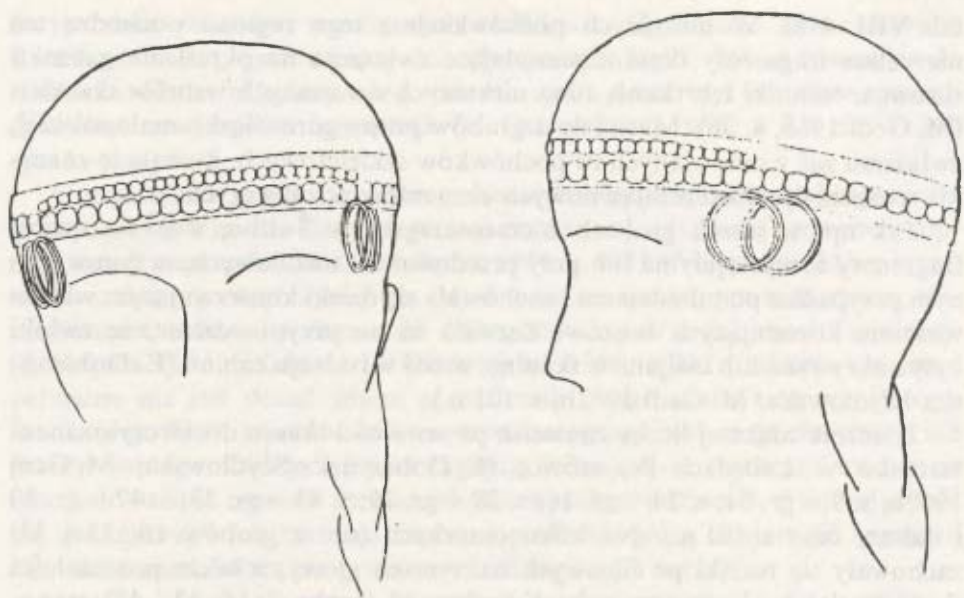
Wg E. Szydłowskiej (1963, s. 58 ryc. 11).

Abb. 15. Rekonstruktion der Art des Tragens der Kopfverzierung (des Diadems) aufgrund der Funde in den Skelettgräbern aus Łabędy-Przyszówka, Wojew. Katowice.

Nach E. Szydłowska (1963, S. 58 Abb. 11).

Udało się odtworzyć sposób użytkowania ozdób głowy, charakterystycznych dla grupy górnośląsko-małopolskiej, jakimi były wieloczęściowe diademy (E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b s. 88 nn.; E. Szydłowska 1963, s. 44 nn. i 57 ryc. 10 – diademy z zawieszkami, s. 58 ryc. 11 – rekonstrukcja ozdoby czaszki oraz s. 61 ryc. 14 – mapa)². Tworzyły je różnorodne guzki brązowe i ołowiane, przymocowane do przepaski czołowej, wykonane z materii organicznej, m.in. z owczej wełny lub skóry (np. okazy z Łabęd-Przyszówki, groby 3, 16 i 43, z Lasowic Małych, gr 29 czy też liczne okazy z Będzin-Łagiszy, zob. W. Galasińska-Hrebendowa 1989, gr. 62 – s. 32 i tab. XVIIIb; gr. 124 – s. 56 i tab. XXXIXf; gr. 272 – tab. LXXXIf) (ryc. 12e; 14 B : 6). Integralną ich część składową tworzyły ponadto różnego kształtu zawieszki pierścieniowate, jedno- i wielozwojowe z drutu czy z taśmy (ryc. 15) oraz nałożone na nie wiśniorki trójkątne lub binoklowate (ryc. 16) (E. Szydłowska 1963, s. 50 nn. i ryc. 1–5). Przepaski te zapinane były z tyłu na guzik oraz na ogniwko metalowe (ryc. 14B : 6). Wspomniane zawieszki umieszczone na diademach w okolicach

² Do wyróżniających się i nader licznych znalezisk należą zespoły grobowe z Będzina-Łagiszy. Zob. W. Galasińska-Hrebendowa 1989: gr. 1 – tab. Ib; gr. 4 – tab. Va; gr. 16 – tab. Vg; gr. 20 – tab. VIIg; gr. 62 – tab. XVIIIb; gr. 84 – tab. XXVIIId; gr. 104 – tab. XXXIVl; gr. 124 – tab. XXXIXd-f; gr. 271 – tab. LXXXIa-b; gr. 272 – tab. LXXXIf; gr. 287 – tab. LXXXVIIa; gr. 290 – tab. XCIa; gr. 342 – tab. XCIXh. W grobach tych zachowały się niemal komplety elementów, związanych z diademami; listę tę uzupełnić należy szeregiem dalszych przykładów z tegoż samego cmentarzyska w postaci zachowanych tylko pojedynczych guzków w licznych pochówkach.

Ryc. 16. Łąbędy-Przyszówka, woj. Katowice. Rekonstrukcja diademu z grobów szkieletowych.
Wg E. Szydłowskiej (1963, s. 57 ryc. 10).

Abb. 16. Łąbędy-Przyszówka, Wojew. Katowice. Rekonstruktion der Diademe aus den Skelettgräbern.

Nach E. Szydłowska (1963, S. 57 Abb. 10).

skroni (np. okazy z Łąbęd-Przyszówki; zob. E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 12 i ryc. 5 – gr. 5; s. 18 i ryc. 10 – gr. 9; s. 65 i 68 i ryc. 58 – gr. 68), ale występowały one też oddzielnie. Z uwagi na swe niewielkie rozmiary (2–5 cm) uważane były dotąd albo za pierścionki lub też bransoletki dla dzieci, czy wreszcie za różnego rodzaju zawieszki, noszone pojedynco lub naszywane na odzież.

Analiza antropologiczna szkieletów z grobów, zawierających wspomniane diademy, nie dała niestety jednoznacznej odpowiedzi co do ich łączności wyłącznie z kobietami, gdyż niektóre groby uznano za pochówki mężczyzn. Zapewne były to ozdoby noszone przez przedstawicieli obu płci.

8. POZOSTAŁOŚCI TKANIN W GROBACH

Dotychczasowa znajomość tkanin na obszarze kultury łużyckiej w młodszych fazach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza opierała się dotąd na ich odciskach na ceramice, na polepie, a zwłaszcza na ich pozostałościach na skorodowanych przedmiotach z brązu i żelaza. Na tych ostatnich, pochodzących zwłaszcza z halsztackich grobów z obszaru Dolnego Śląska, ujawniono włókna lniane oraz wełniane (G. Sage 1932, s. 69 nn. i tab. VII: 1,7;

tab. VIII:4–8). W niektórych pochówkach z tego regionu pochodzą też niewielkie fragmenty tkanin, zezwalające zwłaszcza na określenie gatunku surowca, techniki ich tkania oraz niektórych ówczesnych wzorów tkackich (M. Gedl 1966, s. 36). Materiały z grobów grupy górnośląsko-malopolskiej, zwłaszcza zaś z omawianych tu pochówków szkieletowych, kwestię tę znacznie rozszerzyły, dostarczając nowych elementów poznawczych.

Tak np. w trzech grobach z cmentarzyska w Świbiu, woj. Katowice, fragmenty te wystąpiły na lub przy przedmiotach metalowych, w tym w jednym przypadku pod diademem i zachowały się dzięki konserwującym właściwościom korodujących brązów. Zezwala to na przypuszczenie, że włoki były nakrywane lub owijane w tkaninę, w coś w rodzaju całunu (E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 101 n.).

Znacznie większej liczby znalezisk pozostałości tkanin dostarczyło cmentarzysko w Łabędach-Przysówce (E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962b, s. 9 – gr. 34; s. 24 – gr. 16; s. 28 – gr. 19; s. 43 – gr. 33; s. 47 – gr. 39 i dalsze, oraz s. 101 n.). Na kilku czaszkach (np. z grobów 16, 33 i 39) zachowały się resztki po filcowych nakryciach głowy, a także pozostałości tkanin wełnianych po przepaskach czołowych (groby 3, 16, 33 i 43), stanowiących składową część diademów (ryc. 12f). W kilku grobach (nr 19 i 43) ujawniono również pozostałości po odzieży z wełny owczej, przy czym stwierdzono fakt dodawania do tej wełny sierści z jelenia lub saren, zabezpieczającej tkaninę przed nadmiernym nawilgoceniem. Zapewne chodzi tu o szatę o długich rękawach (groby 32 i 46) (też L. Gajewski 1959, s. 121) lub luźną szatę, spiętą szpilą, jak to sugeruje jeden z grobów (nr 32) z Szymiszowa z pochówkiem kobiety w wieku 35–38 lat. Resztki tkanin wełnianych na kilku czaszkach z tego cmentarzyska (gr. 3 i 33) sugerują natomiast, że mogły to być pozostałości po wspomnianych całunach, którymi okrywano zwłoki składane następnie w jamie grobowej, lub też po narzutach w rodzaju dużych chust.

Zachowane fragmenty tkanin wykazują wykorzystywanie splotów tzw. krzyżowych (G. Sage 1934, s. 79), a także możliwości ich farbowania (M. Gedl 1962, s. 137). Były to tkaniny o zróżnicowanej grubości, które niekiedy odznaczają się dużą cienkością. Odkrycia te są wyjątkowe w skali całej kultury łużyckiej.

9. CHOROBY I ZMIANY PATOLOGICZNE

Odrębną grupę szczegółowych spostrzeżeń, związanych z pochówkami szkieletowymi, obejmują określone przez antropologów i anatomów zmiany patologiczne lub chorobowe (J. Gładkowska-Rzeczycka 1982, s. 39 nn.). Materiał osteologiczny z cmentarzyska w Częstochowie-Rakowie dostarczył szeregu danych z zakresu anomalii kostnych oraz zmian patologicznych (Z. Kapica 1965, s. 253 nn., zwłaszcza s. 265 nn.), przy czym te pierwsze

stwierdzono zwłaszcza na licznych czaszkach. Ujawniono m.in. chorobę Recklinghausena, prowadzącą do odwapnienia kości, której towarzyszyła białaczka. Materiał kostny z tego cmentarzyska dostarczył też interesujących dowodów znajomości trepanacji (H. Ostromęcka 1966, s. 211 nn. i 218 ryc. 1 – mapa).

U mężczyzn z gr. 49 z tej nekropoli stwierdzono trzykrotny zabieg chirurgiczny, w tym wyraźne ślady trepanacji punktowej, związanej zapewne z ropnym zapaleniem ucha (H. Ostromęcka 1966, s. 221). Trepanację, którą ujawniono u dalszego mężczyzny (gr. 24) dokonano specjalnym narzędziem chirurgicznym, zbliżonym formą do dzisiaj używanych w zabiegach trepanacji (Z. Kapica 1965, s. 266 n.; H. Ostromęcka 1966, s. 222), jakkolwiek samo narzędzie nie jest dotąd znane ze znalezisk z tego czasu z terenu Europy Środkowej. Brak zrostów otworu trepanacyjnego wskazuje, że chory nie przeżył zabiegu. Oba przypadki sugerują jednakże, że ówczesna medycyna tzw. ludowa stać musiała na stosunkowo wysokim poziomie, a zajmujący się nią „znachorzy” lub szamani zapewne posiadli ogólną znajomość anatomii człowieka zezwalającą na podejmowanie tego typu zabiegów.

Analiza stomatologiczna 14 czaszek z cmentarzyska z Częstochow–Rakowa (H. Plewińska 1965, s. 319 nn.) wykazała występowanie rozpowszechnionej wówczas choroby, jaką była próchnica zębów, zaś w jednym przypadku (gr. 64) mamy do czynienia z utratą zębów górnej szczęki jeszcze za życia osobnika, zapewne wskutek uderzenia.

Analiza materiału kostnego z pochówków z kolejnego cmentarzyska, z Przeczyc (Z. Kapica, B. Łuczak 1971, s. 97 nn.; R. Szydłowska 1972, s. 203 nn.), zezwoliła na ujawnienie śladów ówczesnych zabiegów chirurgicznych, jak np. usuwanie zębów, głównie trzonowych, zniszczonych przez próchnicę, przy czym stwierdzono stosowanie tego zabiegu częściej u kobiet, niż u mężczyzn. W trzech przypadkach wystąpiły ślady zrośnięcia złamanych kości kończyn, choć bez możliwości wykazania czy było ono samoistne, czy też kości składano celowo.

Trepanację sklepienia czaszki stwierdzono u kilku osobników z tego samego cmentarzyska. 18-letni mężczyzna z gr. 22 przeżył ten zabieg, natomiast 25-letni mężczyzna z gr. 483 zmarł w wyniku tego zabiegu. W obu przypadkach trepanacja uzasadniona była chorobą i wykonana została celowo. Osobnik 35-letni z gr. 81 przeszedł pomyślnie przez tzw. trepanację pourazową: zewnętrzna blaszka kostna odpryśnięta wskutek urazu mechanicznego została usunięta. Materiał kostny z tego cmentarzyska dostarczył też licznych przykładów zmian kości na tle krzywicy (niedobór niektórych witamin w organizmie) oraz reumatyzmu, a także choroby Recklinghausena, spowodowanej niedoborem soli wapnia w kościach (E. Szydłowska 1972, s. 203 n.). Wreszcie czaszka 40-letniego mężczyzny z gr. 240 wykazuje wyraźne ślady sztucznej deformacji.

Wszystkie te spostrzeżenia wskazują zarazem na trudne warunki egzystencji w ówczesnym środowisku naturalnym tej części Śląska, jak i na niski

poziom higieny osobistej. To powodowało, że w odniesieniu do populacji z rejonu Przeczyc przeciętna średnia wieku wynosiła tylko 21 lat, przy bardzo wysokiej śmiertelności wśród dzieci. Wspomniany przez nas osobnik 60-letni z tzw. fletnią Pana z tej samej nekropoli stanowił w skali całego tego obiektu (874 groby) wyjątek.

10. KOŚCI ZWIERZĄT W GROBACH

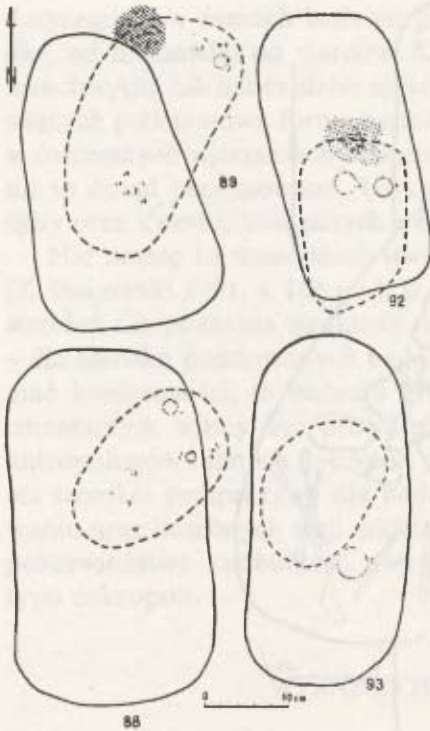
Cmentarzyska kultury łużyckiej dostarczyły szeregu przykładów, wskazujących na obecność szczątków zwierząt, zapewne wkładanych do grobów w charakterze darów w formie pożywienia (T. Węgrzynowicz 1982, *passim*). Są one więc odbiciem ówczesnych wierzeń. Szczególnie powszechnie zwyczaj ten stwierdzono w grobach ciałopalnych w różnych strefach występowania omawianej kultury. Kilka nekropoli górnośląskich dostarczyło bowiem szczegółowych spostrzeżeń dla poznania tego zwyczaju, a dotyczących nie tylko gatunku zwierząt, lecz również możliwości określenia, z jakich części szkieletu zwierzęcia pochodziły owe kości.

Tak np. w Przeczycach koło nóg jednego ze zmarłych (gr. 574) leżały 4 stopy cielęce, pochodzące od tego samego zwierzęcia (E. Szydłowska 1972, s. 158 nn.; M. Kubasiewicz 1972, s. 264 nn., 266 ryc. 5 oraz s. 268 ryc. 6). W dalszych grobach (gr. 272 i 386) ujawniono liczne kości krowy (*Bos taurus* L.) oraz owcy (*Ovis aries* L.), przy czym obejmują one wyłącznie kości stóp oraz czaszek. Kości krowy pochodziły wyłącznie z młodych sztuk.

W Częstochowie–Rakowie (W. Błaszcyk 1965, s. 178 n.) w licznych grobach (nr nr 1, 5, 31, 46, 51) natrafiono na kości krowy i świni, przy czym w przypadku tych ostatnich chodzi o okazy wyrosnięte, średnich rozmiarów, zaś w przypadku krów – o bydło krótkorogie (*Bos taurus brachyceros*), reprezentowane przez okazy niewielkich rozmiarów (M. Kubasiewicz 1965, s. 325 n.).

11. RABUNEK GROBÓW

Groby szkieletowe z omawianych cmentarzysk dostarczyły ważnych danych, wskazujących na ślady rabunku ich wyposażenia. Tego typu zjawiska stwierdzono w innych częściach Europy, jak np. w halsztackich grobach kurhanowych tzw. książęcych z pld. Niemiec (J. Driehaus 1978, s. 18 nn.; K.-F. Rittershofer 1987, s. 9 nn., tamże omówienie licznych znalezisk i literatura), czy też w formie wkopów w kurhany z epoki brązu w Danii, celem dokonania rabunku zawartości drewnianych sarkofagów (H. Thrane 1978, s. 9 nn.). Dla kultury łużyckiej fakty takie stwierdzono głównie w obrębie kilku cmentarzysk birtualnych z Górnego Śląska.

Ryc. 17. Będzin-Łagisza, woj. Katowice. Plany grobów 89, 92, 88 i 93 ze śladami wkopów rabunkowych.

Wg W. Galasińskiej-Hrebendowej (1989, tab. 111).

Abb. 17. Będzin-Łagisza, Wojew. Katowice. Pläne der Gräber 89, 92, 88 und 93 mit Spuren von Raubgrabungen.

Nach W. Galasińska-Hrebendowa (1989, Taf. 111).

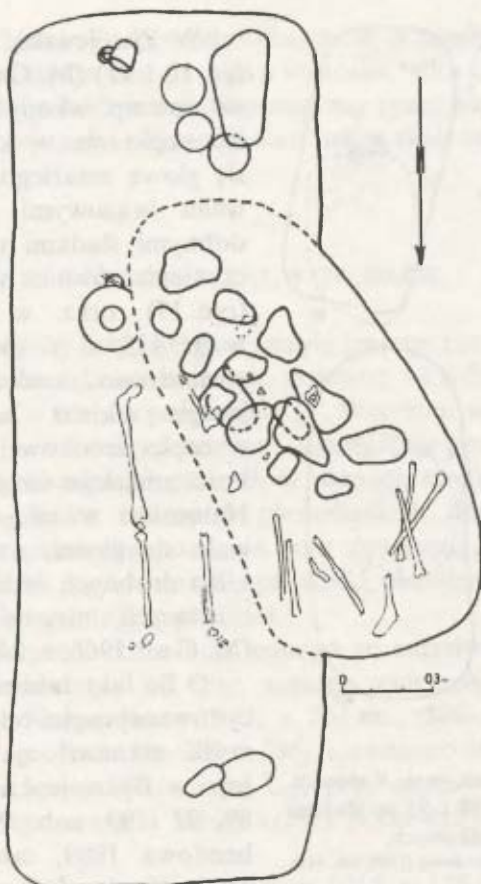
W Zbrojewsku, woj. Częstochowa (gr. 10 i 41) (M. Gedl 1966, s. 40) ujawniono np. wkopy do grobów w tych ich częściach, w których znajdowała się głowa zmarłego, zazwyczaj pokrywana brązowymi ozdobami. Z podobnymi śladami rabunku mamy do czynienia również w Będzinie-Łagiszy (ryc. 17) oraz w Opatowie, gdzie w gr. 435 z V okresu epoki brązu stwierdzono uszkodzenie pokrywającego szkielet bruku kamiennego w części środkowej, w wyniku czego kości zmarłego uległy przemieszczeniu. Natomiast w miejscu, gdzie znajdowała się głowa, natrafiono tylko na kilka drobnych ozdób brązowych, stanowiących niegdyś części diademu (M. Gedl 1966, s. 24).

O ile fakt rabunku w obrębie zdecydowanej części omawianych cmentarzysk stanowił zjawisko marginalne (np. w Będzinie-Łagiszy groby nr 88, 89, 92 i 93; zob. W. Galasińska-Hrebendowa 1989, tab. CII), o tyle na cmentarzysku w Przeczycach (E. Szydłowska 1972, s. 190 nn. i 193 tab. XI i XII; teże 1974, s. 162 n. i ryc. 11–12) był zjawiskiem masowym (ryc. 18).

Ogółem 262 groby szkieletowe, tj. 36%

tej grupy pochówków, wykazują ślady naruszenia w postaci ewidentnych wkopów, co spowodowało przemieszanie całej zawartości, z ozdób natomiast zachowały się sporadycznie tylko drobne przedmioty. Rabunku dokonywano najpewniej w fazie użytkowania cmentarzyska, zapewne w okresie, gdy nasypy poszczególnych pochówków były jeszcze widoczne na powierzchni danej nekropoli.

W charakterze analogii nasuwa się tu stwierdzenie podobnego faktu w skali masowej w obrębie cmentarzyska z epoki brązu z Gemeinlebern (Dolna Austria) (J.-W. Neugebauer 1987, s. 80 nn. i 83 ryc.). Prawdopodobnie rabunkowi cmentarzysk górnośląskich towarzyszyły i praktyki kultowe, polegające na celowym rozbijaniu czaszek w grobach. Trudno inaczej interpretować fakt, że o ile kości kończyn nie uległy zniszczeniu, o tyle z czaszek pozostawały tylko ich fragmenty (E. Szydłowska 1972, s. 190 nn.).

Ryc. 18. Przeczyce, woj. Katowice. Grób szkieletowy nr 787 z wyraźnym wkopem rabunkowym (przemieszczenie bruku kamiennego przykrywającego pochówek oraz przesunięcie kości szkieletu).
Wg E. Szydłowskiej (1974, s. 163 ryc. 12).

Abb. 18. Przeczyce, Wojew. Katowice. Skelettgrab Nr. 787 mit deutlicher Raubgrabung (Verlagerung der die Grabstätte bedeckenden Steinschicht sowie Verschiebung der Skelettknochen).
Nach E. Szydłowska (1974, S. 163 Abb. 12).

12. ZAKOŃCZENIE

Powyżej przytoczone spostrzeżenia wskazują, że omawiane tu cmentarzyska birytualne ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, a zwłaszcza charakterystyczne dla nich pochówki szkieletowe, stanowią ważne źródło dla poznania różnych kwestii, związanych z szeroko pojmowaną analizą archeologiczną i antropologiczną. Fakt, że groby te obejmują pochówki całości danej populacji społecznej, zezwala na uzyskanie szczegółowych spostrzeżeń,

dotyczących w ramach badanej grupy wszystkich kategorii wiekowych obu płci, od niemowląt do starców. Kwestie powyżej przedstawione są z reguły nieuchwytnie lub nader słabo czytelne w obrębie grobów ciepłopalnych, stanowiących podstawową formę pochówków kultury łużyckiej. Wskazują one, iż w ówczesnych wierzeniach i zwyczajach stanowiły zjawisko powszechniejsze, niż to dotąd przyjmowano. Uwaga ta odnosi się też do tzw. ludowej medycyny oraz kwestii, związanych z ówczesnymi ubiorami.

Nie muszę tu uzasadniać stwierdzenia, co uczyniłem na innym miejscu (Z. Bukowski 1991, s. 106 nn.), iż cmentarzyska te dostarczyły ważnych spostrzeżeń dla poznania struktury danej grupy ludzkiej, a w dalszej kolejności – dla szeroko pojmowanych badań demograficznych. Nie muszę też uzasadniać konieczności, iż badania grobów szkieletowych w obrębie tego typu cmentarzysk winny być prowadzone przy ścisłej współpracy archeologów, antropologów i innych dyscyplin przyrodniczych, zwłaszcza że otwierają one też szerokie perspektywy dla badań serologicznych, dzięki dobremu zachowaniu oraz liczebnych serii szkieletów, a zmierzających do uchwycenia m.in. pokrewieństwa osobników, chowanych w poszczególnych częściach tego typu nekropoli.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Błaszczyk W.

- 1965 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie–Rakowie*, (w:) *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie–Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 1, s. 25–224.

Bukowski Z.

- 1982 *W sprawie genezy i rozwoju strefowego ziem polskich w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, „Slavia Antiqua”, t. 28: 1981–82, s. 19–70.
- 1988 *Die Lausitzer Kultur. Einleitung zur Problematik*, (w:) *Forschungen zur Problematik der Lausitzer Kultur* (red. Z. Bukowski), Wrocław – Warszawa – Kraków – Łódź, s. 15–46.
- 1991 *Zum Stand der demographischen und siedlungsgeschichtlichen Forschung der Lausitzer Kultur im Stromgebiet von Oder und Weichsel*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” (Berlin), t. 22: 1990 (1991), s. 85–119.

Bukowski Z., Gediga B.

- 1987 *Der Lausitzer Kultur und ihre Stellung im Komplex der Urnenfelderkultur*, (w:) *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.–25.10.1985*, Praha, s. 59–64.

Dobrzańska (-Szydłowska) E., Gedl M.

- 1962a *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Lasowicach Małych, pow. Olesno*, „Silesia Antiqua”, t. 4, s. 121–164.
- 1962b *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łabędach–Przyszówce, pow. Gliwice*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Rocznik, Archeologia”. zes. 1, Bytom.

Driehaus J.

- 1978 *Der Grabraub in Mitteleuropa während der älteren Eisenzeit*, (in:) *Zum Grabfrel in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philolog.–Histor. Klasse”, 3. Folge, Nr. 103, Göttingen, s. 18–47.

- Eibner A.
1981 *Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Gedanken zum „überhöhten“ Leben im Situlenbergbereich und Osthallstattkreis*, (w:) *Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980*, Linz, s. 261–296.
- Gajewski L.
1957 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 4, s. 57–65.
1959 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1, s. 115–137.
- Galasińska-Hrebendowa W.
1989 *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Będzinie–Łagiszy*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, zesz. 12, Bytom.
- Gedl M.
1964 *Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej*, Kraków.
1966 *Groby szkieletowe w kulturze łużyckiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 17: 1964–65 (1966), s. 5–45.
1970 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Ligocie Samborowej, pow. Strzelce Opolskie*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 4, s. 137–196.
- Gładkowska-Rzeczycka J.
1982 *Schorzenia swoiste ludności z dawnych cmentarzysk Polski*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 48, nr 1–2, s. 39–55.
- Kapica Z.
1965 *Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarzyska kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Częstochowie–Rakowie*, (w:) *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie–Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 1, s. 225–318.
- Kapica Z., Łuczak B.
1971 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie, w świetle badań antropologicznych*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, zesz. 8, Bytom.
- Kastelic J.
1956 *La situla de Vače*, Belgrad.
1964 *Situlenkunst. Meisterschöpfungen prähistorischen Bronzearbeit*, Beograd–Wien–München.
- Kubasiewicz M.
1965 *Kości zwierzęce z cmentarzyska kultury łużyckiej z Częstochowy–Rakowa*, (w:) *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie–Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 1, s. 325–327.
1972 *Szczątki zwierzęce z cmentarzyska kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie*, (w:) *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie. Omówienie materiałów*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, zesz. 9, Bytom, s. 259–274.
- Lucke W., Frey O.-H.
1962 *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*, Römisch–Germanischen Forschungen, t. 26, Mainz.
- Malinowski T.
1962 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14, s. 5–135 + mapy I–XXXI.
1975 *Problem pogranicza prasłowiańsko-prailiryskiego*, „Slavia Antiqua”, t. 21, s. 5–46.
- Neugebauer J.-W.
1987 *Siedlungen und Gräberfelder der Bronzezeit im Raum St. Pölten–Traismauer*, (w:) J.-W. Neugebauer, *Die Bronzezeit im Osten Österreichs*, St. Pölten–Wien, s. 58–84.

Ostromęcka H.

- 1966 *Najdawniejsze ślady trepanowania czaszek na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 11, nr 3, s. 211–228.

Pittioni R.

- 1938 *Österreichs Urzeit im Bilde*, Leipzig – Wien.

Plewińska H.

- 1965 *Analiza stomatologiczna czaszek z cmentarzyska w Częstochowie–Rakowie*, (w:) *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie–Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 1, s. 319–324.

Prokopowicz J.

- 1964 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Wąsoszu i Walenczowie w powiecie kłobuckim*, „Materiały Archeologiczne”, t. 5, s. 129–146.

Rittershoffer K.-F.

- 1987 *Grabraub in der Bronzezeit*, „68. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, s. 5–23.

Sage G.

- 1932 *Gewebereste auf vorgeschichtlichen Eisengeräten in Schlesien*, „Altschlesien”, t. 4, s. 69–82.

Situlenkunst

- 1962 *Situlenkunst zwischen Po und Donau. Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten Jahrtausend v. Chr.*, Wien.

Stankiewicz-Węgrzykowska A.

- 1969 *Civilisation lusacienne. Groupe de Haute-Silésie – Petite-Pologne*, „Inventaria Archaeologica. Pologne”, (P| 137 – P| 140), zes. 23, Łódź–Warszawa.

Szydłowska E.

- 1963 *Diademy i zawieszki skroniowe grupy górnośląsko-malopolskiej kultury łużyckiej*, „Archeologia Polski”, t. 8, s. 44–68.

- 1964 *Wyroby ołowiane kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 15, s. 158–164.

- 1966 *Civilisation lusacienne*, „Inventaria Archaeologica. Pologne” (P| 96 – P| 104), zes. 16, Łódź – Warszawa.

- 1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, zes. 5, Bytom.

- 1972 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie. Omówienie materiałów*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, zes. 9, Bytom, s. 9–256.

- 1974 *Ze studiów nad cmentarzyskami birytualnymi z przewagą grobów szkieletowych w kulturze łużyckiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 22, s. 151–172.

- 1989 *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Katowice.

Szydłowska E., Kamiński W.

- 1966 *Instrument muzyczny z cmentarzyska kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie*, „Archeologia Polski” t. 11, s. 401–422.

Thrane H.

- 1978 *Beispiele für Grabraub aus der Bronzezeit Dänemarks*, (w:) *Zum Grabfrelv in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philolog.-Histor. Klasse, 3. Folge”, Nr 113, Göttingen, s. 9–17.

Węgrzynowicz T.

- 1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.

ZBIGNIEW BUKOWSKI

MANCHE BESTATTUNGSEINZELHEITEN DER BIRITUELLEN GRÄBERFELDER DER LAUSITZER KULTUR AUS OBERSCHLESILIEN

Zusammenfassung

Zum Ziel dieses Aufsatzes ist das Bekanntmachen mit manchen Bemerkungen, betreffenden der spätbronze- und früheisenzeitlichen Gräberfelder der Lausitzer Kultur. Ihr Auftreten, vor allem in Oberschlesien (Abb. 1), zeugt von ihrem territorial und chronologisch begrenztem Umfang. Sie sind eine Quelle von wichtigem Fundmaterial und wesentlichen Erkenntnisse, die im Rahmen der Brandgräberfelder sehr schwer oder gar nicht zu erfassen sind.

Die Kremation die als Hauptform der Beerdigung der ganzen Lausitzer Kultur charakteristisch ist, verursachte, daß das Grabinventar, zusammengestellt aus Metalgegenständen, Erzeugnissen aus dem organischen Rohmaterial sowie anderen Beigaben, u.a. Nahrung, deren Überreste die Tierknochen sind, fast ganz vernichtet wurde. Das bedeutet, daß erhaltenes Fundmaterial (mit der Ausnahme von Keramik), umfaßte innerhalb der Brandbestattungen nur einen kleinen Teil der tatsächlichen Ausstattung, die mit konkreten Toten verbunden war. Die durchgebrannten menschlichen Knochen lassen zwar in meisten Gräbern das Geschlecht und vermutliches Alter der Toten feststellen, aber die Hervorhebung z.B. der Säuglings- und Kinderbestattungen von der Gruppe Infans I, ist erschwert.

Birituelle Gräberfelder, die auch für demographischen Studien und für anthropologische Analyse besonders wichtig sind, umfassen die Bestattungen der gesamten Bevölkerungsgruppe und nicht nur die Gräber der sich auszeichnenden Persönlichkeiten. Diese Nekropolen, die von einigen zehn bis einigen hundert Gräber zählen (Abb. 2), wurden nur fragmentarisch untersucht. Zu den genauer erforschten Objekten gehören: Opatów, Wojew. Częstochowa (ehem. Kr. Kłobuck), Przeczyce, Wojew. Katowice (ehem. Kr. Zawiercie) und Strzelce Opolskie-Adamowice, Wojew. Opole (ehem. Groß Strehlitz). Von den Nekropolen dieses Typs wurden in den 30 davon eine große Zahl der Körpergräber erkannt; in kleinem einzigen Fall aber fand man ausschließlich Skelettbestattungen. 16 Nekropolen charakterisieren sich mit entscheidender Überlegenheit (mehr als 80%) der Körpergräber über die Brandbestattungen (Abb. 3).

Verhältnismäßig gut erhaltenes Grabinventar (Abb. 6, 12, 13) der besprochenen Gräberfelder bestand aus Keramik und Metallgegenstände (aus Bronze und Eisen, selten aus Blei), Knochen- und Geweiherzeugnissen und in manchen Fällen auch die Gegenstände aus Leder, Gewebe, Holz usw., offenbar von lokaler Abstammung. Anhand der erhaltenen Menschenskeletten, läßt sich nicht nur das Geschlecht und des Alters der Toten feststellen, sondern auch anatomische Einzelheiten, wie z.B. die Operationsspuren (darin Schädelbohrung), Körperbeschädigungen, pathologische Veränderungen und Krankheiten an die, die damalige Bevölkerung litt. Es läßt auch andere Details der Bestattung genauer erkennen, u.a. Holzelemente in den Gräbern (Abb. 5), Charakteristik der Kindergräber, Doppelgräber und unvollständigen Gräber, beachtenswerte Bestattungen (z.B. ein Grab aus Przeczyce, Abb. 6–7, vermutlich eines Priesters-Schamanen mit der sog. Panflöte), Lage der Gegenstände (Abb. 4, 14 – Schmuck, Bewaffnung, Werkzeuge usw.) in den bestimmten Gräbern, Rekonstruktion der sog. Diademe (Abb. 15, 16), Fragmente der Gewebe, Tierknochen in den Gräbern, deutliche Spuren der Gräberräube (Abb. 17, 18) usw.

Die hier erwähnten birituelle Gräberfelder, vor allem die für sie charakteristischen Körperbestattungen und gut erhaltene ihre Inventare bilden eine wichtige Quelle zur Erkenntnis von verschiedenen Fragen, die mit der breitverstandenen archäologischen und anthropologischen Analyse der spätbronze- und früheisenzeitlichen Bevölkerung der Lausitzer Kultur im Oberweichsel – Mittelerde-Gebiet verbunden sind.

Siehe auch Z. Bukowski, *Birituelle Gräberfelder der Lausitzer Kultur aus Oberschlesien*, Materialien der Arbeitstagung der Arbeitsgemeinschaft "Bronzezeit" in Pfaffenstein (BRD) im Jahre 1990 (im Druck).